ZO‘RAVONLIKKA MOYIL SHAXSLARNING PSIXOLOGIK PORTRETI

Nuriddinova Ug‘iloy Nuriddin qizi
Toshkent ijtimoiy innovatsiya universiteti
“Psixologiya” yo‘nalishi 3-bosqich talabasi
ugiloynuriddinova82@gmail.com
https://doi.org/10.5281/zenodo.21784445

Annotatsiya

Ushbu maqolada zo‘ravonlikka moyil shaxslarning psixologik xususiyatlari, ularning shakllanish sabablari va namoyon bo‘lish mexanizmlari tahlil qilinadi. Zo‘ravon xulq-atvorning shaxs strukturasidagi o‘rni, temperament, xarakter aksentuatsiyalari, emotsional-irodaviy soha buzilishlari, ijtimoiylashuv jarayonidagi nuqsonlar hamda oilaviy va ijtimoiy muhitning ta’siri kabi omillar ko‘rib chiqiladi. Shuningdek, agressiv xulq-atvorning psixologik nazariyalari (frustratsiya-agressiya nazariyasi, ijtimoiy o‘rganish nazariyasi, instinktiv nazariyalar) qiyosiy tahlil qilinib, zo‘ravonlikka moyil shaxslarga xos umumlashgan psixologik portret ishlab chiqiladi. Maqola natijalari amaliy psixologiya, huquqbuzarlik profilaktikasi va bolalar hamda o‘smirlar bilan olib boriladigan tarbiyaviy-korreksion ishlarda foydalanish mumkin bo‘lgan xulosalar bilan yakunlanadi.

Kalit so‘zlar

Zo‘ravonlik, agressiya, psixologik portret, deviant xulq-atvor, xarakter aksentuatsiyasi, frustratsiya, ijtimoiylashuv, empatiya, emotsional beqarorlik, viktimologiya, agressiv shaxs, korreksiya.

KIRISH

Zamonaviy jamiyatda zo‘ravonlik hodisasi nafaqat huquqiy, balki chuqur psixologik muammo sifatida ham dolzarblik kasb etmoqda. Zo‘ravonlikka moyillik – bu bir kunlik hodisa emas, balki shaxsning bolalik va o‘smirlik davridan boshlab shakllanib boruvchi murakkab psixologik jarayon natijasidir. Zo‘ravon xulq-atvorga moyil shaxslarni o‘z vaqtida aniqlash, ularning psixologik xususiyatlarini tushunish esa jinoyatchilikning oldini olish, ijtimoiy reabilitatsiya va psixokorreksion ishlarni samarali tashkil etishning muhim sharti hisoblanadi.

Zo‘ravonlikka moyillik muammosi psixologiya fanida turli yo‘nalishlar – yuridik psixologiya, deviantologiya, kriminal psixologiya va rivojlanish psixologiyasi nuqtai nazaridan o‘rganib kelinmoqda. Ushbu maqolaning maqsadi – zo‘ravonlikka moyil shaxslarga xos umumiy psixologik xususiyatlarni tizimlashtirish va ularning shakllanish omillarini tahlil qilishdan iborat.

ASOSIY QISM

1. Zo‘ravonlik va agressiya tushunchalarining psixologik mazmuni

Agressiya – boshqa shaxsga jismoniy yoki psixologik zarar yetkazishga qaratilgan har qanday xulq-atvor shakli sifatida ta’riflanadi. Zo‘ravonlik esa agressiyaning eng yuqori, ijtimoiy va huquqiy jihatdan xavfli ko‘rinishi bo‘lib, u ongli ravishda, ma’lum maqsad yo‘lida boshqa insonning huquqlari, qadr-qimmati yoki tanasiga tajovuz qilish shaklida namoyon bo‘ladi.

Psixologiyada agressiyani tushuntiruvchi bir nechta asosiy nazariyalar mavjud:

- Instinktiv nazariyalar (Z. Freyd, K. Lorents) – agressiyani insonning tug’ma, biologik asosga ega bo‘lgan instinkti sifatida izohlaydi.

- Frustratsiya-agressiya nazariyasi (J. Dollard, N. Miller) – agressiya ehtiyojlarning qondirilmasligi (frustratsiya) natijasida yuzaga keladigan reaktiv holat sifatida tushuntiriladi.
- Ijtimoiy o‘rganish nazariyasi (A. Bandura) – agressiv xulq-atvor kuzatish, taqlid qilish va ijtimoiy mustahkamlash orqali o‘rganiladi, deb hisoblanadi.
- Kognitiv nazariyalar – shaxsning vaziyatni idrok etish va baholash xususiyatlari agressiv reaksiyaning yuzaga kelishida hal qiluvchi rol o‘ynaydi, deb ta’kidlaydi.

2. Zo‘ravonlikka moyil shaxslarning temperament va xarakterologik xususiyatlari

Tadqiqotlar shuni ko‘rsatadiki, zo‘ravonlikka moyil shaxslarda quyidagi temperament va xarakter xususiyatlari nisbatan ko‘proq uchraydi:

- Yuqori qo‘zg’aluvchanlik va past o‘ziga xoslik nazorati – asab tizimining beqaror ishlashi tufayli hissiy reaksiyalar tez va keskin namoyon bo‘ladi;
- Impulsivlik – harakatlar oldindan o‘ylab ko‘rilmasdan, lahzalik his-tuyg’ular ta’sirida amalga oshiriladi;
- Past frustratsiyaga chidamlilik – kichik to‘siq yoki rad javobiga ham keskin, ba’zan zo‘ravon reaksiya bilan javob qaytariladi;
- Gipertimlik yoki qo‘zg’aluvchan tipdagi xarakter aksentuatsiyalari – kayfiyatning beqarorligi, jahldorlik, mojarolarga moyillik bilan tavsiflanadi;
- Yuqori darajadagi ishonchsizlik va shubhalanish – atrofdagilarni potentsial tahdid sifatida idrok etish tendensiyasi.

3. Emotsional-irodaviy sohaning xususiyatlari

Zo‘ravonlikka moyil shaxslarda emotsional-irodaviy soha bir qator o‘ziga xosliklar bilan ajralib turadi:

- Empatiya darajasining pastligi – boshqa insonning his-tuyg’ularini tushunish va his qilish qobiliyatining zaiflashuvi, bu esa qurbonning azobini "his qilmaslik"ka olib keladi;
- Alexitimiya – o‘z his-tuyg’ularini anglash va ifodalashda qiyinchilik, bu holat ichki tanglikning tashqi agressiya orqali "chiqarilishi"ga sabab bo‘ladi;
- Emotsional labillik (beqarorlik) – kayfiyatning tez-tez va sababsiz o‘zgarib turishi;
- Xavotirlanish va ichki tashvish darajasining yuqoriligi, ammo bu holat tashqi ko‘rinishda ba’zan sovuqqonlik yoki loqaydlik niqobi ostida yashiriladi;
- Irodaviy nazoratning zaifligi – o‘z xatti-harakatlarini tormozlash, jamiyat normalariga moslashtirish qobiliyatining pastligi.

4. Kognitiv va qadriyat-motivatsion xususiyatlar

Zo‘ravonlikka moyil shaxslarning fikrlash tarzida ham o‘ziga xos "buzilishlar" kuzatiladi:

- Atributsiyaning dushmanlik xarakteri (hostile attribution bias) – neytral yoki tasodifiy vaziyatlarni ham o‘ziga qarshi qaratilgan tahdid sifatida talqin qilish tendensiyasi;
- Zo‘ravonlikni oqlovchi kognitiv sxemalar – "kuchli bo‘lish uchun zo‘ravonlik zarur", "meni hurmat qilishmasa, kuch bilan hurmatga erishaman" kabi ishonchlar;
- Ijtimoiy me’yorlarni past baholash yoki rad etish – qonun va axloqiy normalarga nisbatan salbiy yoki loqayd munosabat;
- O‘ziga bo‘lgan noadekvat (ko‘pincha shishirilgan, ammo beqaror) o‘zini-o‘zi baholash – tashqi tanqid yoki rad etishga nisbatan haddan tashqari keskin va tajovuzkor reaksiya.

5. Zo‘ravonlikka moyillikning shakllanish omillari

Zo‘ravon xulq-atvorga moyillik ko‘p omilli jarayon bo‘lib, unda quyidagi asosiy omillar rol o‘ynaydi:

Oilaviy omillar:
- Bolalikda jismoniy yoki psixologik zo‘ravonlikka duch kelish;
- Ota-onaning zo‘ravon xulq-atvor namunasini namoyish etishi (modellashtirish);
- Tarbiyadagi izchillikning yo‘qligi – haddan tashqari qattiqqo‘llik yoki, aksincha, nazoratsizlik;
- Oilaviy iliqlik va emotsional bog’lanishning yetishmasligi.

Ijtimoiy-muhit omillari:
- Zo‘ravon submadaniyat yoki guruhlar ta’sirida ijtimoiylashuv;
- Ommaviy axborot vositalari va internet orqali zo‘ravonlik namunalarining ko‘plab namoyish etilishi;
- Ijtimoiy-iqtisodiy noqulaylik, marginalizatsiya holati.

Shaxsiy-psixologik omillar:
- Nerv tizimining tug’ma xususiyatlari (qo‘zg’aluvchanlik tipi);
- Travmatik tajribalar va ularning qayta ishlanmasdan qolishi;
- O‘z-o‘zini identifikatsiya qilishdagi qiyinchiliklar, ayniqsa o‘smirlik davrida.

6. Zo‘ravonlikka moyil shaxslarning umumlashgan psixologik portreti

Yuqoridagi tahlillar asosida zo‘ravonlikka moyil shaxsning umumlashgan psixologik portretini quyidagicha tavsiflash mumkin: bunday shaxsga past empatiya va yuqori impulsivlik, frustratsiyaga chidamlilikning pastligi, atrofdagilarni dushmanlik nuqtai nazaridan idrok etish tendensiyasi, o‘z his-tuyg’ularini anglash va nazorat qilishdagi qiyinchiliklar, shuningdek zo‘ravonlikni o‘zini-o‘zi tasdiqlash yoki muammoni "hal qilish" vositasi sifatida qabul qiluvchi kognitiv sxemalar xosdir. Bunday shaxslarda ko‘pincha bolalik davrida shakllangan travmatik tajriba va ijobiy emotsional bog’lanish tanqisligi kuzatiladi.

Shuni alohida ta’kidlash lozimki, yuqorida sanab o‘tilgan xususiyatlarning barchasi har bir zo‘ravonlikka moyil shaxsda birdek namoyon bo‘lavermaydi – bu umumlashtirilgan tendensiyalar bo‘lib, individual holatlarni har doim kompleks psixodiagnostik tekshiruv orqali aniqlash zarur.

XULOSA

Zo‘ravonlikka moyil shaxslarning psixologik portretini o‘rganish shuni ko‘rsatadiki, bunday xulq-atvor bir qator biologik, psixologik va ijtimoiy omillarning o‘zaro ta’siri natijasida shakllanadi. Empatiya darajasining pastligi, impulsivlik, emotsional nazoratning zaifligi va dushmanlik xarakteridagi kognitiv sxemalar zo‘ravonlikka moyillikning asosiy psixologik belgilari sifatida qayd etiladi. Ushbu xususiyatlarni erta yoshda aniqlash, oilaviy tarbiya sifatini oshirish, empatiya va emotsional nazoratni rivojlantirishga qaratilgan psixokorreksion dasturlarni joriy etish zo‘ravonlik profilaktikasining eng samarali yo‘nalishlaridan biri hisoblanadi. Kelgusi tadqiqotlarda zo‘ravonlikka moyil shaxslar bilan olib boriladigan amaliy psixokorreksion ish metodikalarini ishlab chiqishga alohida e’tibor qaratish lozim.

ADABIYOTLAR

1. Bandura A. Aggression: A Social Learning Analysis. – Englewood Cliffs, NJ: Prentice-Hall, 1973.
2. Berkowitz L. Aggression: Its Causes, Consequences, and Control. – New York: McGraw-Hill, 1993.
3. Dollard J., Miller N.E., Doob L.W., Mowrer O.H., Sears R.R. Frustration and Aggression. – New Haven: Yale University Press, 1939.
4. Lorenz K. On Aggression. – New York: Harcourt, Brace & World, 1966.

5. Buss A.H. The Psychology of Aggression. – New York: John Wiley & Sons, 1961.
6. Rean A.A. Psixologiya lichnosti podrostka, sklonnogo k nasiliyu // Voprosy psixologii. – Moskva, 2000.
7. Enikolopov S.N. Psixologicheskie problemy izucheniya agressivnogo povedeniya // Psixologicheskiy jurnal. – Moskva, 2001.
8. G'oziev E.G'. Umumiy psixologiya. – Toshkent: O'qituvchi, 2010.
9. Karimova V.M., Sultonova N.A. Ijtimoiy psixologiya. – Toshkent: A. Qodiriy nomidagi xalq merosi nashriyoti, 2007.
10. To'laganova G. Deviant xulq-atvor psixologiyasi. – Toshkent: TDPU nashriyoti, 2015.
11. Anderson C.A., Bushman B.J. Human aggression // Annual Review of Psychology. – 2002. – Vol. 53. – P. 27–51.